

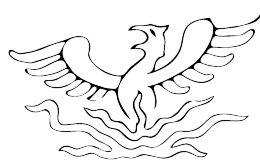
TIDSSKRIFTET FØNIX

Folkekirken under kongemagt og folkestyre,
Struktur og liturgi. Artikelserie, nr. 1, 2021

Guldalderen på tværs – tolerance og kirke

JENS RASMUSSEN
kirkehistoriker, ph.d.

FØNIX ÅRG. 2021, s. 17–37

Dette værk er licenseret under en Creative Commons-licens
CC BY-NC-ND 2.5 DK

www.foenix1976.dk

ISSN 2446-175X

Guldalderen på tværs – tolerance og kirke

Indledning

DET NUVÆRENDE BISPEKOLLEGIUM vil gerne sætte Folkekirken til debat. Biskoppernes nedsatte fagudvalg foreslår i 2018 at øge den liturgiske frihed, især omkring bønner, tekster og liturgiske forløb, og samtidig skal staten ved regering og regent nøjes med en miniautorisation, formentlig af de liturgiske kerneled, hvor biskopperne fører tilsynet. Her tales om Folkekirken indre anliggender, som siden enevælden har været underlagt statens myndighed, dog med høringer i hele det kirkelige landskab. Det biskoppelige fagudvalgs oplæg om autorisation og frihed fra 2018 ser således en mulighed i at løsne statens greb om kirkens indre anliggender med en miniautorisation og udstrakt liturgifrihed. Det betyder, at den af biskopperne iværksatte liturgidebat kommer til at hænge sammen med en strukturdebat om statens styring og retslige autorisation af ritualer m.m., hvilket ofte er sket siden 1800-tallets begyndelse. Det er denne artikelseries ærinde at fastholde dette kirkehistoriske perspektiv.

Under den sene enevælde var der for alvor ved at vise sig en begyndende opløsning af den lutherske enhedskultur. Tolerancen dannede forudsætningen i hele guldalderens periode 1800-1850 og kan sammenfattes i respekten for individets samvittighedsfrihed, hvilket udviklede kirkens rummelighed til trods for statens krav om overholdelsen af *Kirkeritual af 1685* med tilhørende alterbog, dvs. de to gældende ritualbøger. Præsterne overholdt ikke disse ritualbøger fuldt ud i 1800-tallet, og det førte til, at balancen mellem autorisation og frihed forrykkede sig i frihedens favør. Disse forudsætninger får afgørende indflydelse på ritualdebatten i hele århundredet.

Udviklingen beskriver jeg i denne artikelserie. Fællestitlen er: *Folkekirken under kongemagt og folkestyre. Liturgi og struktur*. Seriens fem artikler beskæftiger sig med 1800-tallets kirkehistorie og lægger vægt på de kirkehistoriske perspektiver, som kan føres op til vor tid – ikke mindst den struktur- og liturgidebat, som har fundet sted i de sidste 10 år. Den første artikel i serien handler om romantikken i slutningen af enevælden 1800-1850, og den kirkelige rummelighed som udviklede sig her.¹

Romantikkens individualisering

Under enevælden efterstræbtes en fælles veldefineret opfattelse af Gud og det af ham skabte samfund, og denne tro skulle formidles på en bestemt måde. Den offentlige statsreligions religiøse tro var grundlaget for alt, og omfattede så godt som alle i staten. Der var tale om en luthersk enhedskultur med fælles verdensbillede. Kirken hørte under kongens majestætsrettigheder, og kongemagten skulle gennemføre og opretholde trosenhed og den statskirkelige uniformitet i landet.

Siden starten af 1800-tallet var ideen om individets ret til at finde sin egen religiøsitet imidlertid ved at trænge igennem. Elith Olesen skriver i sin disputats *De frigjorte og trællefolket* fra 1996, at romantikken var ”en æstetisk-intellektuel vækkelse (individuel opfattelse), der kunne have klart religiøse aspekter”.²

Romantikkens individualisering betød et ønske om friere forhold, der gennemsyrede hele guldalderperioden og hele dens kulturkreds af åndeligt beslægtede. Flere af tidens personligheder havde fra deres ungdom fået romantikkens ånd ind i blodet. Det gjaldt f.eks. J.P. Mynster, Adam Oehlschläger og brødrene Ørsted, der havde indledt deres livslange indbyrdes venskab hos familien Rahbek, hvor man samledes i Bakkehuset ved København, der var centrum for tidens litterære dannelse. Disse ledende personligheder havde hørt Henrich Steffens’ forelæsninger i årene 1802-03. Det havde udviklet deres erkendelse og skabt tætte relationer mellem deres respektive fagområder som teologi, jura, filosofi, kunst og litteratur.

Med Steffens *Philosophiske Forelæsninger* fremkom det nye begreb om det ubevidste, forstået som ”Ahnelsen om vort oprindelige Slægtskab med det Evige” – dvs. ”Guddommen”. Det betød, at menneskets hele bestem-

¹ Til alle fem artikler har jeg især brugt mine detaljerede noter fra forelæsninger på Fyens Stifts Teologiske Kursus og Folkeuniversiteterne i Odense, Aarhus og København i perioden 1991-2019. Det er med stor fornøjelse, at jeg tænker tilbage på denne kirkehistoriske formidling. Forelæsningsnoterne bygger på mit forfatterskab. Bøgerne er nævnt i litteraturlisten til denne artikel.

² Olesen: København 1996, s. 36.

melse ikke blot var givet med dets ”borgerlige Virkningskreds”. Mennesket havde en universel bestemmelse, som rakte ud over samfundet. Mennesket var ikke blot natur, men Ånd, som en del af det guddommelige. I en poetisk filosofi kunne man ifølge Steffens få en dunkel anelse om, at menneskenaturen havde en gnist af evigheden i sig:

Denne Ahnelse forlader aldrig noget Menneske ganske. Selv hos den meest indskrænkede slumrer den dybt i hans Siæl. Den knytter os til den hele Natur. Den giver alt det enkelte en højere ædlere Betydning.³

Han talte om troslivet som ”et højere Liv”. Elith Olesen beskriver ligefrem Henrich Steffens som en vækkelsesprædikant for sit budskab.⁴

Romantikken og guldalderens individualisering medførte et friere forhold til kristendommens indhold og til tidens kirke, hvor trosbekendelse og kirkeritual (1685) fik en rummelig tolkning. Teologerne var overbeviste om, at gejstligheden havde hovedansvaret for, at den rette lære og fortolkning blev udledt af Den hellige Skrift, som ofte blev tolket historisk-kritisk. De lagde vægt på det overnaturlige i åbenbaringen, og det almenmenneskelige, dvs. samvittigheden, var indgangen til den åbenbarende Kristus.

Romantikken teologer er ofte siden blevet kaldt overgangsteologer eller skriftteologer. Deres ståsted lå mellem rationalisme og vækkelseskristendom. Eksemplet er J.P. Mynster (1775-1854), der fra 1801 var sognepræst i Spjellerup og Smerup ved Faxe, og siden i 1811 blev kapellan ved Vor Frue kirke i København. Mynster udgav flere skrifter og prædikensamlinger og søgte at overvinde rationalismen. Fra 1826 var han hofprædikant og fra 1828 kgl. konfessionarius. Han blev udnævnt til biskop i Sjællands Stift i 1834 og var dermed statskirkens absolutte førstemand.

Romantikken indeholdt et dannelsesideal, der dels var præget af idealisme, individuel religiøsitet og ny fædrelands- og historieforståelse og dels af en kritisk holdning til lederskab i enevældens fællesskab. Både religiøsitet og samfundsforhold var diskussionsemner, der udfoldede sig i videnskabs-, embeds- og kirkekredse hos biskopperne J.P. Mynster (Sjællands Stift) og N. Faber (Fyens Stift), digterpræsten N.F.S. Grundtvig, professor i teologi H.N. Clausen, juristen A.S. Ørsted, professor i naturvidenskab H.C. Ørsted, biologiprofessor J.F. Schouw og filosofiprofessor Frederik Chr. Sibbern.

³ H. Steffens: *Philosophiske Forelæsninger*, København 1968 (1. udg. 1803), s. 6ff, 134f, 143.

⁴ Olesen: København 1996, s. 37.

Samvittighedsfrihed og religionstolerance

Romantikens forståelse af individets ret til religiøsitet afspejlede sig ikke alene i denne teologiske og historiske nyorientering, men også i centraladministrationens håndtering af religionstolerancen, udtrykt med princippet om samvittighedsfrihed. Den enkeltes personlige samvittighed skulle respekteres, ikke mindst i åndelige spørgsmål.

Samvittighedsfriheden kom til udtryk i en religionstolerance, som prægede flere af kongens regeringssager. De tolererede trossamfund under enevælden siden Christian 4. var de reformerte, katolikkerne og de mosaiske jøder. De havde fristad i Fredericia og menigheder i København.

Kongen gav jøderne borgerlige frihedsrettigheder i 1814, men det kunne hverken siges at have tilslutning i den brede befolkning eller hos mange i tidens elite. Jødernes frihedsrettigheder kom i stand, fordi regeringen stod fast imod den offentlige mening. Borgerrettighederne givet til jøderne havde ”deres Rod i en Aand, der alt i længere Tid var gaaet gennem Regjeringen”. Den gennemførte ”et humant Formaal og det et saadant, der havde den da herskende Stemning imod sig”. Dette fortalte kancelliets embedsmand, juristen A.S. Ørsted (1778-1860) i sine erindringer: *Af mit Livs og min Tids Historie*.⁵ Som deputerede i Sjællandske justits- og politikæsen i Danske Kancelli havde Ørsted formentlig et førstehåndsindtryk af befolkningens uvilje mod jødiske borgere. Ørsted var en af landets førende jurister i centraladministrationen. Han skrev adskillige retslærde og moralfilosofiske afhandlinger og udgav *Juridisk Tidsskrift*. Ørsted var deputeret i Det danske Kancelli 1813-48 og generalprokurør og dermed enevældens lovforfatter 1825-48. Fra 1835 var han kgl. kommissarius i Roskilde og Viborg Stænder, og blev medlem af Christian 8.s gehejmestatsråd 1842-48.

Angreb på jødiske borgere udsprang af den intolerance, som viste sig i den litterære jødefejde i 1813 og senere i 1816. Digteren Th. Thaarup, teologerne Otto Horrebow og kgl. konfessionarius Chr. Bastholm m.fl. beskyldte jøderne for at have korsfæstet Jesus og for at være troløse og skadelige borgere. Således var jøderne i deres opfattelse kun optaget af penge og til fare for landets økonomi, de var egennyttige og dovne, og som menighed udgjorde de en stat i staten. Derimod blev jøderne direkte forsvaret af især digterne, professor J. Baggesen fra Kiel Universitet og digterpræsten St. St. Blicher. Sidstnævnte fremhævede i skriftet *Bør Jøderne taales i Staten?* (1813) alvoren i jødernes religiøsitet og deres mådehold i livsførelse, deres godgørenhed samt deres flid med arbejdet til livets ophold og det på fuld lovlig vis. Han måtte i lyset af jødernes skæbne stille sig både

⁵ Bd. 3, København 1855, s. 296-298.

beundrende og medlidende. Blicher opfordrede til at afvise tyranni og fanatisme og at elske mennesket, og det uanset hvilken religion, det dyrkede. Senere under debatten om de ny Stænderanordninger i 1834 blev Blicher langt mere afvisende overfor jøderne. De burde være mere taknemmelige og ikke kræve valgbarhed til Stænderforsamlingerne.

N.F.S. Grundtvig gav også sin mening til kende i skriftet *Til Fædrelandet om dets Tarv og Fare* (1813).⁶ Han afviste angrebene på jøderne, selvom han kunne fastholde de sædvanlige fordomme – såsom jødernes ”Kræmmeraand” og deres ”lumpneste Egennytte” – men dog tilføjede, at det også ramte kristne. Grundtvig fremhævede endvidere, at man ikke uden videre kunne betragte jøderne som ”Lemmer paa et Statslegeme”, fordi de ved deres ”Herkomst, Tro eller Sprog” ikke var direkte knyttet til dette. Han var meget uenig med dem, som ville indlemme jøderne i det danske samfund – ”saalænge de ei indlemme sig selv i Menigheden”! Men hvor man altid havde angrebet jøderne for alt ondt som skete et samfund, var det nye og alvorlige med jødefejden, at man anklagede jøderne på grundlag af deres hellige skrifter og religion. Dette angreb var ifølge Grundtvig et bevis på, hvor ”uchristelig Tidens Boglærde tør tænke og tale”! Grundtvig ændrede senere ikke holdning over for jøderne. Forfatteren Meir Goldschmidt anså han for eksempel i 1850 for at være statsborger, men ikke født ind i folket som dansker.

J.P. Mynster udgav i 1814 et lille skrift *Over Lessings Nathan den Vise*, som på baggrund af jødefejden var en mere principiel afvisning af intolerance.⁷ Mynster havde læst K.L. Rahbeks udgivelse fra 1799: *Nathan den Viise: Et dramatisk Digt i 5 Optog*. Det kgl. Teater opførte Lessings stykke i april 1840 og satte derved spørgsmålet om religionstolerance på den offentlige dagsorden på et tidspunkt, hvor opfattelsen blev tiltagende negativ, f.eks. hos Blicher og Grundtvig. På samme vis som Blicher og Grundtvig var Mynsters opfattelse af jøderne i slutningen af perioden også tiltagende negativ. I tiden omkring 1840 havde den nationale forståelse med definition af fædreland og det danske sprog fået en hovedrolle. Tolerance over for tyskere, jøder m.v. var blevet meget mindre.

Kulminationen på jødefejden i 1813 og 1816 kom, da folkemængden i København forfulgte jøderne. Det skete i 1819-20. Jøderne fik skylden for landets bankerot i 1813, tabet af Norge i 1814, der alt sammen førte den almindelige borger i økonomisk armod. Jøderne blev syndebugke.

⁶ N.F.S. Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, udg. af H. Begtrup, bd. I-X. København 1904-1909 (Grundtvigsværker.dk), bd. II, s. 775ff.

⁷ J.P. Mynster: *Blandede Skrifter*, bd. 1-6, København 1852-53 (bd. 4-6, udg. af H. Paulli, 1855-1857), afd. 1, bd. 1, 1852, s. 275-306.

Jødeforfølgelserne startede i København. Det skete den 4. september 1819 i Østergade. Raphaels modebutik blev angrebet og ruderne knust. Politiet under ledelse af politidirektør O.H. Hvidberg kunne ikke holde styr på folkemængden. Derfor indsatte Frederik 6. (1768-1839) husarerne i Københavns gader. De ryddede gaderne med flad sabel (klingen blev slebet i krig!) og spredte folkemængden. Mange blev arresteret og ført til Politiretten i København. Kongen udstedte en bekendtgørelse til københavnske borger og lovede – som skrevet i *allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for året 1819* – en dusør på op til 4000 rigsbankdaler for afgangsbrev til pågribelse af bagmændene. Størrelsen på dusøren viste sagens alvor. Samtidig fik alle Københavns borgere ("Huusfædre") udgangsforbud i tidsrummet fra kl. 8 aften til kl. 5 morgen. De fik påbud om at lukke porte, døre og kældre samt holde børn, tyende, svende og drenge inden døre. Udgangsforbuddet fungerede dog først efter nogle dage, da hæren den 10-11. september 1819 var kommet på plads i hovedstaden.

I datidens embeds- og borgerkredse var man overrasket over, at regeringen gennemførte borgerretsreformen for jøderne i 1814, når den offentlige mening oftest så ned på jøderne og derfor var imod. A.S. Ørsted og andre embedsmænd i regeringskredse fulgte i stedet deres samvittighed, ligesom jøderne i landet efterhånden var en vigtig samfundsgruppe, som bidrog til samfundsfællesskabet. Denne forståelse fremgik også af kongens resolution af 28. august 1813, hvor regeringen ikke længere i offentligt regi ville bruge udtrykket "jøde", men derimod ville holde sig til deres borgerlige stilling. Denne tolerance kom på en prøve ved en bekendtgørelse fra september 1819 i anledning af den korporlige jødeforfølgelse, hvor regeringen talte om udøvelse af voldsomheder på "Vore Borgere".

Frederik 6.s regering søgte at komme til bunds i årsagen til urolighederne, men det lykkedes ikke. Tilbage står indtrykket af en human regering, som med magt fastholdt en respekt overfor jødiske borgere af den mosaiske tro – og det på trods af folkestemningen. Urolighederne fortsatte, ikke blot til januar 1820 som hidtil antaget, men næsten året ud. I september 1820 kulminerede optøjerne, og der blev knust ruder og tændt bål hos flere jødiske familier, samt udvist truende adfærd af den sammenstimlede folkemængde, og det kom til konfrontationer med ordensmagten. Denne gang vurderede geheimestatsminister Frederik J. Kaas, at det ikke alene drejede sig om jødeforfølgelser, men om et ulmende oprør mod regeringen. Organiseringen af urolighederne blev af Frederik 6.s regering kædet sammen med planlægningen af en politisk revolte mod kongen. Teologen dr. Jacob J. Dampe og hans kreds af støtter blev overvåget og anklaget for højforræderi. Dampe blev forvist til Christiansø ved Bornholm. Ved årsskiftet 1820-

21 var der igen ro i Københavns gader. Regeringen havde betragtet hele situationen med alvor. Befolkningens jødeforfølgelser viste, at religionstolerancen især kom til udtryk hos eliten.⁸

Vækkelserne

I den kirkelige lovgivning under enevælden fik overgangsteologerne en afgørende rolle sammen med regeringens ledende embedsmand A.S. Ørsted. Generelt gik overgangsteologerne ind for en friere forståelse og tolkning af præstedens forpligtelse på kirkens bekendelsesskrifter, dvs. de oldkirkelige bekendelser, Den augsburgske Bekendelse af 1530 og Luthers *Lille Katekismus*. Ørsted gjorde sig til talsmand for, at bekendelsesskrifterne ikke blot skulle tolkes efter bogstaven, men efter ånden og meningen. Dette synspunkt behagede ikke kongen. Ørsted fik derfor pga. sine offentlige udtalelser herom i 1826 en sag på halsen og blev irettesat af Frederik 6. Ørsted måtte ikke længere udtrykke sig frit. Flere embedsmænd fra den offentlige forvaltning tilsluttede sig dog trykkefriheden. Mynster havde søgt at støtte Ørsted, men uden held. De to var enige i synet på at respektere borgernes samvittighedsfrihed.

Dette tolerante synspunkt fik også indflydelse på problemerne med overholdelsen af *Kirkeritualet af 1685* med tilhørende alterbog.⁹ Flere præster tog sig friheder med krav om samvittighedsfrihed. De ændrede i eksisterende kirkeritual og alterbog, og de vakte protesterede mod det.

Vækkelser var opstået siden 1800. Det startede ikke mindst med de stærke jyder omkring Hedensted og Vejle, som ønskede at fastholde Thomas Kingos salmebog fra 1699 og Erik Pontoppidans Katekismeforklaring over Luthers *Lille Katekismus* fra 1737 til oplæring af børn og konfirmander. De kunne ikke acceptere biskop N.E. Balles katekismeforklaring og lærebog fra 1791 til børn og ungdom og hans salmebog fra 1798. Det kom til retssager, hvor den offentlige myndighed krævede, at de stærke jyder brugte de nye bøger, som var blevet autoriserede af kongen.

Siden fortsatte vækkelserne andre steder, oftest inspireret af luthersk andagtslitteratur fra 1600-tallet og af herrnhuterne fra Christiansfeld, som missionerede i Sønderjylland og videre i Østjylland og på Vestfyn. I 1813

8 M. Schwarz Lausten: *Frie Jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet i 1814 til Grundloven 1849*, København 2005, s. 16ff, 106ff; J. Rasmussen: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, Odense 2009, s. 62ff; "Politirapporter om jødeforfølgelser 1819-1820 og politiske frihedskrav", *Rambam, Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, 28/2019, København, s. 25ff.

9 *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, genoptryk af 1. udg., Haderslev 1985; *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*, red. af A. Krogh, København 1855; *Forordnet Alter-Bog udi Danmark og Norge*, København 1783; *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, København 1830.

etablerede herrnhuterne sig i København med stor succes. Fra 1819 sprang vækkelsen for alvor ud på Kertemindeegnen på Fyn og bredte sig til Østfyn, hvorfra den sprang til Sydvestsjælland og efterhånden i løbet af 1830'erne nåede flere egne på Sjælland, og der opstod også flere kredse i København.

De vakte anvendte den gamle andagtslitteratur fra ortodoksiens og pietismens tid samt bl.a. lægprædikanten Peter Larsen Skræppenborgs småskrifter fra 1830'erne, der f.eks. præsenterede N.F.S. Grundtvigs dåbssyn for dem. I den læste andagtslitteratur mødte de vakte en luthersk tilgang, og det prægede deres tro. Den reformatoriske forståelse af retfærdiggørelse ved tro spillede en stor rolle. Ligeledes de lutherske tanker om arbejde og kald samt levevis (troens frugter). Om Luthers åndelige troserfaring læste de vakte i f.eks. *Dr. Morten Luthers Kirke- og Huuspostil*, oversat og trykt i 1828, der siden udkom i flere oplag. Populære andagtsbøger var Johann Arndts *Den Sande Christendom* (1688 og senere udgaver), H. J. Hvalsøes *De Bedendes aandelige Kiæde* (1700/1835; 1852 udgivet af V. Birkedal, Ryslinge), Chr. Scriveres *Siæle-Skat* (1741ff) og K.H. von Bogatzsky's *En Gylden Skat-Kiste for Guds Børn* (1754; 1837 og 1840 udgivet af P. Larsen Skræppenborg).

Fra slutningen af 1830'erne blev kirkelivet på Langeland præget af en voldsom vækkelse. I forbindelse hermed opstod en baptistisk vækkelse, der praktiserede voksendåb og var inspireret af den baptistiske menighed i København, som etablerede sig i 1839. Denne udvikling udfordrede statskirkens præster, der nu måtte skærpe deres positive syn på barnedåben. Vækkelserne fortsatte med stor kraft i 1840'erne.¹⁰

De vakte havde i stigende grad vendt sig mod de etablerede sognepræster og deres prædikenmonopol ved at holde gudelige forsamlinger i private hjem, ofte søndag eftermiddag. Forsamlingerne var ledet af tilrejsende lægprædikanter. Forsamling og prædikant skulle godkendes af stedets præst ifølge gældende regler fra 1741, hvilket førte til konfrontationer og politianmeldelser, fordi præstens godkendelse ikke forelå. Derfor blev lægprædikanter dømt i retssager. Retsgrundlaget for tilladelse til religiøse forsamlinger stod at læse i konventikelforordningen fra 1741, offentliggjort i *Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve*.¹¹

Modsætningerne kom hurtigt også til udtryk i kampen om det rette lutherske liturgi. De vakte gjorde kraftig modstand mod præsternes forsøg på at modernisere kirkeritual og alterbog, og de holdt fast ved den eksisterende

10 J. Rasmussen: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforamlinger (1800-1840)*, Odense 2016, s. 63-88.

11 *Samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne*, 1741, III. Deel, udg. af J.H. Schou, København 1777, s. 363ff.

de liturgi, som også almuen var fortrolig med. De fik medhold af vækkespræster og N.F.S. Grundtvig, der slog kraftigt på de ”gammeldagstroendes” ret til religiøs samvittighedsfrihed. Grundtvig kaldte sine modstandere for rationalister, men ville gerne blive i kirken sammen med dem, hvis der kunne blive religiøs frihed for begge parter. Det var især i København og i købstæder, at der blandt præster og dannede borgere var klare ønsker om en reform af liturgien, der bedre passede til tiden i 1800-tallet, både sprogligt og indholdsmæssigt.

Debatten om en rummelig kirke: Balancen mellem autorisation og frihed

Kirkestyrets forståelse af det nødvendige i en rummelig kirke tog til mod enevældens afslutning. Rummeligheden viste sig i tidens kirkelige diskussioner. Spørgsmålet om overholdelsen af *Kirkeritualet af 1685* med dets retslige forskrifter og den tilhørende alterbog indtog her en væsentlig plads. Om denne sag findes et righoldigt kildemateriale i administrationens embedsarkiver i Rigsarkivet.¹² Der var tale om en kirkekamp om ritualer, især dåb og nadver.

Biskop J.P. Mynster og til dels Det danske Kancellis ledende juridiske vejleder, generalprokurør A.S. Ørsted placerede sig i en midtsøgende position. Mynster ønskede – ofte i samarbejde med Ørsted – en rummelig kirke, hvor folket, kirken og staten var en enhed med plads til både de kirkevante og de mindre interesserede, som blot benyttede kirkens ritualer på forskellige stadier af livet. Særligt krævede han orden i kirkestyret, ikke mindst dets retslige grundlag, og lagde samtidig vægt på den evangelisk-lutherske bekendelse. Kirkens rummelighed og fælles bekendelse udgjorde hans spændingsfelt.

N.F.S. Grundtvig og magister Jacob Chr. Lindberg ville noget andet end denne rummelige kirke. De ville have al kirkelig ensartethed opløst og foreslog en ”fri Stats-Kirke”, der alene var en statslig juridisk-økonomisk ramme om de enkelte præsters og menigheders selvstændige liv – med frihed såvel dogmatisk som liturgisk på bibelsk grund.

Som præst levede Grundtvig (1783-1872) med de autoriserede ritualer. Han fik embede i Præstø i 1821, dernæst var han kapellan ved Vor Frelses Kirke i København. I 1825 udgav han *Kirkens Gienmæle: I stedet for ”Skriften alene”* stillede Grundtvig kirken og traditionen, levendegjort i trosbe-

¹² Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22. Det kgl. danske Kancelli. *Udtagen sag af brevsager 1800-1848. ”Ritualsagen”. Bilag til Kancelliskrivelse (23/1-1840) ang. Trykningen af Udkastet til et nyt Kirkeritual m. v. Heri sag nr. 299/1840-brevbog.*

kendelsen, ved dåb og nadver. Han valgte at tage sin afsked i 1826, og kort efter blev han dømt i en injuriersag, anlagt af professor H.N. Clausen (1793-1877). De følgende år udgav han mange skrifter og bøger om sit folkelige og kirkelige syn. Fra 1839 til sin død var Grundtvig præst ved Vartov Hospital.

Mens Grundtvig med flere således pressede Mynster fra den ene side, mødte han også modstand fra en anden kant. Således ønskede den fynske biskop N. Faber og professor ved Københavns Universitet H.N. Clausen synodale ordninger. De ville have en synlig kirkeorganisation. Drøftelserne af sådanne ordninger foregik i de gejstlige konventer især blandt de liberalt påvirkede præster. Faber organiserede egentlige synodale konventer med flertalsafgørelser i forbindelse med den fynske gejstligheds drøftelser af ritualsagen i 1830'erne.

Ritualdebatten foregik hovedsagelig indenfor gejstlighedens kredse, men med skarpe protester fra de vakte lægfolk, som ville fastholde det gamle kirkeritual fra 1685. Formentlig havde biskoppernes *Hyrdebrev af 1817* med sin åbenhed og tolerance givet mange præster det indtryk, at der var blevet større rummelighed i forholdet stat-kirke, hvilket blandt andet betød et friere forhold til enevældens krav om en liturgisk fælles orden. Hyrdebrevet var i 1817 sendt til alle præster i landet i anledning af 300-året for Luthers reformation.¹³

Situationen blev imidlertid uholdbar, for på grund af den voldsomme ritualdebat, især om præsters ret til ritualforandringer og den efterfølgende adressebevægelse blandt de vakte lægfolk om sognebåndsløsning m.m., skærpedes modsætningerne i statskirken. Man frygtede et skisma, hvilket flere af biskopperne gav udtryk for. Med hver sin begrundelse søgte præster og vakte lægfolk i virkeligheden at få større frihed på hinandens bekostning, hvilket Mynster var klar over. Han frygtede en sprængning af enevældens uniformitetsprincip, der byggede på én salmebog, én alterbog, én ritualbog, én gudstjenesteordning, ja, én katekismus, én konfirmation, én skoleordning. Spørgsmålet var således for kirkestyret, hvor meget ritualfrihed og sognefrihed den ansvarlige enevælde kunne tillade uden at ødelægge de stærke bånd mellem stat og kirke. Man skulle balancere mellem autorisation og frihed, for det havde betydning for forholdet mellem stat og kirke. Ritualdebat aktualiserede med andre ord spørgsmålet om statskirkens fremtidige struktur.

Regeringen havde i kancellicirkulære af 12. august 1828 fastholdt, at der ikke måtte afviges fra hverken kirkerituallet eller alterbogen ved de kirkelige handlinger. Fremtrædende københavnske præster ændrede alligevel i

13 J. Rasmussen: *J.P. Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*, Odense 1999, s. 68ff.

det gamle kirkerituals liturgiske formularer. I hele denne udvikling spillede magister Jacob Chr. Lindberg en hovedrolle som de vaktens talerør – ikke mindst gennem Lindbergs udgivne blad *Nordisk Kirke-Tidende*, som i 1830'erne cirkulerede blandt de vakte på Fyn og Sjælland.¹⁴

Klagerne over præsters selvbestaltede ændringer var rettet mod pastor P.C. Stenersen Gad (Trinitatis Kirke, Kbh.), dernæst mod hans svigerfader stiftsprovst H.G. Clausen (Vor Frue Kirke, Kbh.). Deres sager er de oftest fremhævede. Det drejede sig for P.C. Stenersen Gads vedkommende om ændringer i nadvertiltalen. Formuleringen: ”Hvormed han har fyldestgjort for alle Eders Synder”, blev ændret til følgende: ”til hvis Ihukommelse, I helligholde denne Handling”. H.G. Clausen ændrede derimod i selve dåbs-formularen, som omfattede forsagelse, trosbekendelse og døbeord (i den treenige Guds navn fra Matt. 28,19). Han udelod korstegningen og leddet ”nedfoer til Helvede” samt ændrede forsagelsen til: ”Forsager du Synden og alt Ondt, som er Gud mishageligt?” (jf. bilag 1, 2. artikel).

I to skrifter 1831-32 (*Et fornødent Selvforsvar og Om liturgisk Frihed*) udtrykte pastor Stenersen Gad synspunkter, som deltes ikke mindst af de præster, der ikke følte sig bundet til præstedens ritualforpligtelse. Præsten stod overfor et meget forældet ritual, og derfor burde der være frihed til at ændre ord og sætninger, i det mindste i de væsentlige dele af formularerne, for at lette samtidens forståelse og fremme andagten. Ønsket om en bedre balance mellem autorisation og frihed blev hermed fremført, ikke mindst af københavnske præster.

Ønsket om ritualændringer førte til en voldsom debat med mange indlæg. Mynster deltog også i den offentlige debat. I starten af 1832, lige inden Grundtvigs udgivelse af skriftet *Om Daabs-Pagten*, udgav biskoppen en artikel i *Dansk Ugeskrift*.¹⁵ Principielt understregede han på luthersk vis præstens forkyndelsesfrihed i enevældens statskirke. Det gjaldt ikke alene prædikenen fra prædikestolen, men også talen ved begravelser, ved vielser og eventuelt i forbindelse med en dåb. Men han kunne ikke gå med til, at der skulle være vidtgående frihed ved præsters brug af kirkeritualet og alterbogen. Efter Mynsters bedømmelse ønskede de fleste så vidt muligt at bevare uniformiteten med én fælles gudstjenesteliturgi – genkendelig for menigheden i alle kirker. Han kunne acceptere forkortelser af ”en gammel Formular” og ombytning af ”stødende Udtryk”, hvilket præster ofte gjorde pga. de utidssvarende to ritualbøger. Men opstod der fra nogen i menigheden ”Misfornøielse” med præsters vilkårlige ændringer i ritual, og de pågældende indsendte en klage, ”da har egentligen den Klagende Ret, saalænge Anordningen endnu bestaaer”. Med henvisning til pastor Stenersen

¹⁴ K. Baagø: *Magister Jacob Christian Lindberg*, København 1958, s. 169ff, 196ff.

¹⁵ Mynster: *Blandede Skrifter*, 2. afd., 2. bd., 1856, s. 373-395.

Gads skrift fra 1831, ”Et fornødent Selvforsvar”, føjede han dog til, at ”Præsten ogsaa synes at have Ret, naar han efter saa lang Tiids Forløb begierer en Revision af vor Liturgie”. Denne forsigtige balancerende kurs mellem de stridende parter i ritualdebatten blev Mynsters linje. Han søgte en balance mellem fasthed og frihed.

Grundtvigs forsvar for det eksisterende dåbsritual og hans forslag om dobbelte formularer

Grundtvig krævede imidlertid en fuldstændig kirkelig frihed for både vakte og ”Rationalister”. Han svarede sine mange modstandere i skriftet *Om Daabs-Pagten* fra december 1832,¹⁶ og heri erklærede han, at nu ”synes Maalet nok at være fuldt”. Han fandt, at det af regering og kirkelige myndigheder blev forlangt, at ”jeg og de andre gammeldags Christne” skulle forblive i statskirken uden at ”vor Tro” blev taget alvorlig. Grundtvig erklærede, ”at vor Daab er ægte christelig ... at vi kun er i *Kirke-Samfund* med dem, der har *Daab* tilfælles med os”. For ”vor Daab er ikke meddeelt os ubetinget; men Kirken har oprettet en *Daabs-Pagt* med os, som indeholdes i *Spørgsmaal og Gjensvar* ... Denne *Daabs-Pagt* ... er *uadskillelig* fra den ægte christelige Daab,” som ikke alene står at læse i alterbogens dåbsritual, men også hos Morten Luther, ja, i ”den Biskoppelige og Pavelige Kirke”. Man kunne derfor ikke som stiftsprovst H.G. Clausen forandre dåbspagten uden at ændre hele kirkesamfundet, understregede Grundtvig.

Dåbssynet hos Grundtvig drejede sig om dåbspagten, som han opfattede som vor Herres eget levende ord, som det lød i dåbsritualet. Pagten blev oprettet på ja-ordet til forsagelse og bekendelse. Den apostolske trosbekendelse udtrykte den sande kristendom, ikke som skriftlig overlevering, men som den lød og hørtes ved barnedåben. Kristenlivets vækst var afhængig af denne dåbspagt mellem barnet og Gud. Dette dåbssyn blev udviklet i 1830’ernes debat og kulminerede i *Den christelige Børne-Lærdom*, udgivet i årene efter 1855.¹⁷

Grundtvigs udgangspunkt i alterbogens dåbsritual var biskop N.E. Balles reviderede ritual. I 1783 var dåbsritualet blevet nænsomt revideret af Balle og optaget i alterbogen. Således kom der en ny indledning, der knyttede dåbens nødvendighed til arvesynden, hvor den tidligere var knyttet til eksorcismen, som var gledet ud af brug. Endelig nyformulerede Balle kors-

¹⁶ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. V, citater: 366-371; jf. Grundtvigsvaerker.dk.

¹⁷ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, 1909, bd. IX, s. 344, 374f, 417-48; jf. Grundtvigsvaerker.dk.

tegningen, idet han henviste til Kristi kors, hvorved han afdæmpede kors-tegningens magiske karakter. Grundtvigs udgangspunkt var dette reviderede dåbsritual (jf. bilag 1 og 2. artikel).

Det største problem for Grundtvig var stiftsprovst Clausens ændring i Djævforsagelsen. Det afgørende var, at vi forsagede ”den personlige Fjende og Bagvasker af den *Christne Tro* og den *Christne Kirke*”. Man kunne med andre ord ikke bare forsage alt ondt, for det var noget ubestemt, som i sig selv blev til det onde, fastslog Grundtvig.

Stiftsprovst Clausens søn, prof. H.N. Clausen tog faderen i forsvar. I to artikler i *Maanedsskrift for Litteratur* (1832, 12. hæfte og 1834, 1. hæfte) imødegik H.N. Clausen ud fra Den hellige Skrift den grundtvigske påstand om, at antagelsen af en personlig Djævel var en væsentlig del af kristendommen, og at forsagelsen af denne Djævel nødvendigvis hørte med til en sand kristen dåb. Derimod sagde Clausen, at den personlige Djævel havde spillet en stor rolle i folketroen. Læren om det onde hørte til gengæld til de kristelige hovedlærdomme, ligesom der i Bibelen oftere taltes om forsagelse af synd end om forsagelse af Djævelen.

Men Grundtvig var allerede i sit skrift om dåbspagten fra 1832, på baggrund af den stærke uenighed mellem ”de gammeldags Christne” og ”den nymodens Christendom”, nået til den erkendelse, at det var blevet nødvendigt at bevare samvittighedsfriheden i statskirken, og at denne frihed skulle tilstås begge parter. Menighedens medlemmer var med hensyn til kirkelige handlinger låst til sognet og dets præst. Denne ordning skulle ændres, så det blev muligt for medlemmer at vælge en anden præst end sognets. Derfor foreslog Grundtvig sognebåndsløsning med hensyn til dåb, nadver og konfirmation (dåbsoplæringen). Kirkens struktur og organisering skulle passe til den liturgiske frihed. Erkendelsen var kommet til ham efter et møde med biskop P.E. Müller, Sjællands Stift, for han kunne ikke overtale biskoppen til at få en særlig tilladelse til sakramenteforvaltning i Frederikskirken i København.

Men samvittighedsfriheden skulle også gælde præsterne. De skulle have mulighed for at vælge mellem ”*dobbelte Formularer*” – ”thi ved Siden af de gamle Formularer ... kan der meget godt staae andre ... naar Sogne-Baadet kun er løst, saa Menigheden ikke bebyrdes og forarges derved”. Præsterne skulle ligeledes have frihed til at afvise kristne ved nadverbordet.¹⁸

Prof. H.N. Clausen havde foreslået den samme valgfrihed mellem ritual-formularer, og det allerede i 1825. Grundtvig understregede imidlertid kraftigt, at denne valgfrihed for præster skulle ledsages af sognebåndsløsning, så lægfolket fik en tilsvarende frihed. Det var Clausen ikke enig i.

¹⁸ Grundtvig: *Udvalgte Skrifter*, bd. V, s. 372-375, citat: 373; jf. Grundtvigsvaerker.dk.

Debatten mellem Grundtvig og Clausen fortsatte, og den var særlig hid-sig omkring 1834. Præster og vakte fulgte med i debatten. De læste *Nordisk Kirke-Tidende*. Heri skrev Grundtvig i en artikel om ”Daab og Synds-Forladelse”,¹⁹ at alt var givet barnet med dåbspagten (barnets ja-ord til djævl-forsagelse og tro) og dåbsbønnen om igenfødsel (”Forsikkringen”), frem-sagt lige efter dåbsformlen (Matt. 28,19). Grundtvig kæmpede for fasthol-delsen af det eksisterende dåbsritual og fremhævede ikke mindst vigtighe-den af, at dåbsbønnen om genfødsel blev fastholdt, og at Gud i dåbspag-ten ”haver forladt dig alle dine synder”. Denne formel var kritiseret af H.N. Clausen, der i det hele taget havde afvist arvesyndslæren. I sin artikel be-skyldte Grundtvig H.N. Clausen for at gøre forskel på barnedåb og vok-sendåb. For Clausen manglede barnet tro, ligesom han nægtede barnets be-vidsthed til at kunne tilegne sig troen. Derfor kunne barnet i dåben ifølge Clausen heller ikke modtage forsoningen i Kristus med syndernes for-ladelse. Mennesket var henvist til at måtte vokse og selv anstrenge sig moralsk for at opnå forsoningen. Ritualdebatten i 1830’erne og modsætning-en til H.N. Clausen betød, at Grundtvig fik skærpet sit syn på dåben.

Regeringens opfattelse af autorisation og frihed. Præsternes private ritualændringer

Ritualdebatten fortsatte langt ind i regeringens rækker. Også her dreje-de diskussionen sig om en balance mellem fasthed og frihed, dvs. mellem den liturgiske enhed med enevældens uniformitetsprincip og den enkeltes samvittighedsfrihed, som krævede en tolerance fra biskoppernes og re-geringens side. Først var tolerancen udtrykt med *Hyrdebrevet af 1817*, som var underskrevet af biskopperne, og var billiget af Frederik 6. Siden fulgte kancelliskrivelse af 12. august 1828, der på baggrund af indsendte klager fra vakte, bl.a. over stiftsprovst H.G. Clausens dåbsritual, betød en ritual-stramning og dermed en kursændring overfor præsternes forskellige æn-dringer. Vægten blev lagt på fasthed og ikke på frihed.

Kancelliskrivelsen var først og fremmest kancellichef P.C. Stemanns værk. Ørsted havde været uden indflydelse, idet han ved skrivelsens tilbli-velse var på rejse i Norge. Han nævnte siden kancelliskrivelsen fra august 1828 i sine erindringer *Af mit Livs og min Tids Historie*:²⁰

¹⁹ *Nordisk Kirke-Tidende*, juni 1834, Grundtvigsvaerker.dk.

²⁰ Ørsted: Bd. 3, København 1855, s. 177.

I de skarpeste Udtryk foreskrev [kancelliskrivelsen] en aldeles bogstavelig Overholdelse af de for ministerielle [præstelige] Forretninger foreskrevne Formularer, hvilken Indskærpelse blandt andre Ulemper fremkaldte det mest forhadte Spejderi fra et vist Partis Side

Her tænkte Ørsted på det Grundtvig-Lindbergske parti.

Stemann og Ørsted nåede fortsat ikke til enighed om sagen mod H.G. Clausens afvigelser fra de eksisterende to ritualbøger eller om en eventuel ritualrevision. De måtte indlevere hver sin kancellibetænkning i en samlede forestilling af 1. maj 1833 til kongen. Stemmann ønskede at bede biskopperne om en betænkning, der skulle vurdere en eventuel ritualrevision, mens Ørsted straks ville gå et skridt videre og lade biskop J.P. Mynster foretage en ritualrevision. Endvidere drejede uenigheden sig om, hvorvidt H.G. Clausen skulle have en påtale (som han i sidste ende fik), fordi han i forbindelse med en foretaget dåb ikke helt fulgte alterbogen, som han som embedsmand og ud fra præsteden var forpligtet til at holde fuldt ud, hvilket var indskærpet i kancelliskrivelsen fra august 1828. Ørsted hævdede, at i så godt som alle landets kirker fraveg man fra statens ritualbøger, og at præsterne ikke aflagde præsteed på bogstaveligt at ville følge de autoriserede ritualer, og at præsterne ikke var embedsmænd i samme forstand som de verdslige embedsmænd, idet de i deres gerning måtte lade sig lede af samvittigheden.²¹

Hvor meget der konkret var blevet ændret i *Kirkeritualet af 1685* med tilhørende alterbog hos landets præster har ikke været nemt at få et helt præcist overblik over, idet det var svært at kontrollere for biskopperne, og menighederne havde ofte ikke lagt mærke til så meget. Det var imidlertid en udbredt skik at ændre i ritualerne, og det var svært at overholde de to ritualbøger til punkt og prikke, fordi der var kommet nye lovbestemte ændringer og udeladelser, som var svære at overskue for præsterne. Nogle gange kunne en biskop endda støtte ændringer, som da biskop Stephan Tensens i Als-Ærø Stift i november 1828 stærkt anbefalede overfor kancelliet en præsts egne ændringer i de centrale led og formularer ved dåb og nadver.

Præsterne i Baag Herreds Provstikonvent på Assens-egnen omtalte problemet med præsters private ritualændringer, da de skulle indsende deres votum om "Ritualsagen i det Hele" til biskop N. Faber. Det skete i anledning af regeringens kancellicirkulære af 26. april 1834 om at høre gejstligheden om en eventuel revision af kirkeritual og alterbog. Præsterne i dette provsti mente, at kirkeritualet fra 1685 indeholdt adskillige overflødige

²¹ H.J.H. Glædemark: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig Studie*, København 1948, s. 60ff.

ting, og meget i dette ritual var ubrugeligt, afskaffet ved lov eller gået af brug (f.eks. privatskrifte inden altergang og offentlig afløsning for visse synder m.m.). Præsterne var usikre på, hvad der var ophævet ved senere lov, eller hvad der kunne udelades. I den tilhørende alterbog var mange udtryk forældede og sproglig uforståelige for menigheden. Med andre ord måtte præsterne nødvendigvis foretage deres personlige ændringer for overhovedet at kunne bruge de to liturgibøger. Generelt i de fynske konventers svar i 1830'ernes ritualsag er det tydeligt, at bl.a. pga. præsters personlige ændringer var det uholdbart at beholde det bestående ritual, hvis regeringens formål var at fremme den liturgiske enhed.²²

I virkeligheden må man formode, at cancelliskrivelsen fra august 1828 med indskærpelsen af ritualenheden i landet ikke i tilstrækkelig grad var nået til provinsen. Det var ofte sådan med regeringens regler og love, at de hurtigt blev taget i brug i hovedstaden, men det tog lang tid at implementere dem i hele landet. Regeringen havde derfor hurtigt fokus på overtrædelser eller markante ændringer i ritualformularerne i det københavnske kirkemiljø hos ”moderne” teologer, der repræsenterede H.N. Clausens fløj.

Ørsted anskueliggjorde i Det danske Kancellis kollegium, at en ”streng” fortolkning af de kirkelige love ”ikke kan bestaa med Regeringens Konsekvens og Værdighed” – ja, heller ikke ville stemme ”med Folkets religiøse og borgerlige Tarv”. Kongen søgte i sin resolution af 22. april 1834, der blev udmøntet i cancellicirkulære af 26. april 1834, at balancere mellem Danske Kancellis to fløje.²³

Kongens resolution blev senere offentliggjort i *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve ... for Aaret 1834*.²⁴ Stemanns mindretalsfløj, hvor de to kancelideputerede konferensråd C.L. Lassen og konferensråd H.G. Bentzen var på Stemanns side, opnåede i resolutionen en ”Misbilligelse” af stiftsprovst Clausens foretagne dåbsforandring ved skomagermester Lars Jensens barns dåb, ligesom man opnåede, at gejstligheden blev spurgt om det tilrådelige i en eventuel revision af kirkeritualet med tilhørende alterbog. Først derefter skulle en kommission nedsættes. Med cancellicirkulære af 26. april 1834 valgte regeringen således at indhente betænkninger hos landets biskopper vedrørende eventuelle ”Forandringer i Ritualet og den tilhørende Alterbog”.

22 Holger B. Hansen: *Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske Geistlighed 1809-1848*, København 1965, s. 66; J. Rasmussen: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848*, Odense 1996, s. 125-31.

23 Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22.

24 *Kongelige Rescripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser samt Collegialbreve/ Ministerial-Skrivelser, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker for Aaret 1834*, af T. Algreen-Ussing m.fl., Ny Rk., København 1844, s. 144.

Ørsteds flertalsfløj med de deputerede etatsråder M. Lange, M. Hansen og P.J. Monrad opnåede, at fremtidige klager fra vakte over manglende overholdelse af ritualet, øjeblikkelig mens hele ritualrevisionen var i gang i hvert tilfælde administrativt skulle afgøres af kancelliet. Det skulle ske ud fra grundsætninger, som var skitseret i Ørstedfløjens indstilling til kongen, og som åbnede for en mere tolerant fortolkning af liturgiforpligtelsen, der dog ikke tilsidesatte de foreskrevne formularers troslærdomme. Kancelli-cirkulære af 12. august 1828 var således stiltiende blevet lempet, og Ørsted dermed imødekommet. Kongen skabte med sin resolution en afgørelse på kancelliembedsmændenes interne uenighed i sagen. Der var tale om en konsensuslinje, hvor begge parter var tilgodeset.²⁵

Afslutning

Hele ritualdebatten – som bl.a. var startet med de vaktens protester – afspejlede en selvstændiggørelse af kirkens indre liv. De vakte slog sig sammen med N.F.S. Grundtvig og de gammeldagstroende præster, og de holdt fast i Grundtvigs dåbssyn, som siden har præget Folkekirken. Denne gruppe ville respekteres for deres religiøsitet, og de var med til at sprænge den lutherske enhedskultur i landet i kraft af ønsket om sognebåndsfrihed. De gammeldagstroende, som Grundtvig kaldte sine åndsfæller, holdt fast i deres egen selvstændige kristendomsopfattelse, som de mente, var bedst i samklang med kirkeritual fra 1685 og seneste alterbogsudgave fra 1830. Der opstod derfor en liturgisk kamp mellem de vakte og Grundtvig på den ene side og H.N. Clausens moderne skrifteologi på den anden side – begge fremhævede romantikkens samvittighedsfrihed – mod hinanden! Clausens fløj undsagde bl.a. dåbsritualets Djævleforsagelse, hvilket også er aktuelt i nutidens ritualdebat. I midten stod J.P. Mynster og mange præster med ønsket om en konsensuslinje. Skrifteologerne i 1820'erne og 1830'erne ville have indført romantikkens tolerance i fortolkningen af ritual, bekendelse og præsteed. Bekendelsestroskab var ikke mere udtryk for troskab imod ”bogstaven”, men troskab mod ”Aanden”. Denne frihed har ligeledes mange tilhængere i vor tid.

Der var under den afsluttende enevælde for alvor ved at vise sig en begyndende opløsning af den lutherske trosenhed. Rummeligheden førte til en liturgifrihed, for præsterne kunne ikke overholde de eksisterende ritualbøger, hverken sprogligt eller indholdsmæssigt. Den uafklarede liturgi i 1800-tallet var med til at ændre balancen mellem autorisation og frihed.

²⁵ Rigsarkivet, Ra. Nr. H.22.

Der skabtes en reformproces – med vægt på frihed fremfor fornyelse. Ud fra liturgifrihedens målsætning stillede Grundtvig sit forslag om sognebåndsløsning med ønsket om en friere forståelse af statskirkens sognestruktur og organisation. Således hang liturgidebat og strukturdebat sammen i 1830'erne. Tolerancen var udpræget, også i regeringskredse, og kan sammenfattes i respekten for det enkelte individs samvittighedsfrihed. Dette begreb var grundlæggende i guldalderens periode 1800-1850, og det fik afgørende betydning for ritualkampen i 1830'erne, som skal behandles i næste artikel.

Henvisninger

- Biskoppernes Fagudvalg, 2019: *Folkekirkens liturgi. Mellem frihed og fasthed. Rapport fra faggruppe vedrørende autorisation*. København 2019.
- Biskoppernes Fagudvalg, 2019: *Hvem bestemmer? Overvejelser om forholdet mellem autorisation og frihed i folkekirkens liturgi*. København 2019.
- Baagø, K.: *Magister Jacob Christian Lindberg*, København 1958.
- Baagø, K.: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. Vækkelser og Kirkeliv i København og Omegn*, bd. I, indl. ved A. Pontoppidan Thyssen, København 1960.
- Clausen, H.N.: *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, København 1825.
- Chronologiske Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve Samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne*, udg. af J.H. Schou, København.
- Engelstoft, C. Th.: *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark. Udarbejdet med stadig Hensyn til det efter allerhøieste Befaling forfattede Udkast til en Alterbog og et Kirkeritual for Danmark*, København 1840.
- Espersen, Pr.: *Kirkeret. Almindelig del*. 2. udg., København 1999.
- Forordnet Alter-Bog for Danmark*, København 1830.
- Grundtvig, N.F.S.: *Udvalgte Skrifter*, udg. af H. Begtrup, bd. I-X. København 1904-1909 (Grundtvigvaerker.dk).

- Glædemark, H.J.H.: *Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874*, København 1948.
- Gregersen, N.H. og Bach-Nielsen, C. (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur, 1517-1917*, bd. 1-3, Odense 2017.
- Hansen, Holger B.: *Fynske Præstekonventer. Studier over den fynske Geistlighed 1809-1848*, København 1965.
- Koch, Hal: *Den danske Kirkes Historie*, bd. VI, København 1954.
- Koch, Hal (red.): *Et kirkeskifte. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*, København 1960.
- Kolderup-Rosenvinge, J.L.A.: *Grundrids af den danske Kirkeret (1838)*, 2. udg. ved C. Th. Engelstoft, København 1851.
- Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser samt Collegialbreve/Ministerial-Skrivelser, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker*, af T. Algreen-Ussing m.fl., Ny Rk., Gyldendalske Boghandlings Forlag, København, 1839-1918.
- Kongelige Rescripter og Resolutioner, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsenet*, udg. af C.F. Schwartzkopt, H.V. Skibsted, O. Damkier m.fl., udgivet af Kultusministeriet (Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet), København, 1848-1922.
- Krogh, Andreas (red.): *Ny Udgave af Danmarks og Norges Kirkeritual*. København 1855.
- Lausten, M. Schwarz: *Frie Jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet i 1814 til Grundloven 1849*, København 2005.
- Lindhardt, P.G. 1962: "Liturgidebatten 1839-1912", *Præsteforeningens Blad*, nr. 7, 16. februar, nr. 8, 23. februar, nr. 9, 2. marts. København 1962.
- Matzen, H og Timm, J.: *Haandbog i Den danske Kirkeret*. København 1891.
- Mynster, J.P.: *Blandede Skrifter*, bd. 1-6, København 1852-53 (bd. 4-6, udg. af H. Paulli, 1855-1857).
- Olesen, E.: *De frigjorte og trællefolket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring 1900*, København 1996.

- Petersen, Johs.: ”Om Djævforsagelsen ved Daaben, Jac. Chr. Lindberg mod H.G. Clausen”, *Dansk Teologisk Tidsskrift*. 19. årg. København 1956.
- Pedersen, Johs.: *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. De fynske Vækkelser*, red. af A.P. Thyssen, bd. III,1, København 1964.
- Rasmussen, J.: *Kampen for indflydelse i statskirken. Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848*, Odense 1996 (Ph.D. afhandling).
- Rasmussen, J.: *J P Mynster. Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*, Odense 1999.
- Rasmussen, J.: *En brydningstid. Kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850*, Odense 2002.
- Rasmussen, J.: *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*, Odense 2009.
- Rasmussen, J.: *Forholdet mellem kirke og stat i Danmark. Kirkeforfatningsforslagene i sidste halvdel af det 19. århundrede. De kirkepolitiske perspektiver*, Odense 2011.
- Rasmussen, J.: ”Liturgi og tekster mellem statskirke og folkekirke. Fra 1830’erne til 1890’erne”, *Kirkehistoriske Samlinger 2012*. København 2012.
- Rasmussen, J.: *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*, Odense 2016.
- Rasmussen, J.: ”Politirapporter om jødeforfølgelser 1819-1820 og politiske frihedskrav”, *Rambam, Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, 28/2019, København.
- Rasmussen, J.: Flere af mine artikler findes på hjemmesiden: <http://jens-rasmussen-odense.dk> under ”liste over udgivelser” og i pdf-format under ”debat, bøger og artikler”.
- Rigsarkivet. Ra. Nr. G.95. *Betænkninger og Erklæringer fra Geistligheden om Forandring af Kirkeritualet og Alterbogen. Cirkulære af 26/4 1834 (pk. A, B. Sjællands Stift; pk. C, D, E. Fyens Stift; pk. F. Aalborg og Viborg Stifter; pk. G, H. Ribe og Aarhus Stifter)*. 1834, Nr. G.95.
- Rigsarkivet. Ra. Nr. H.22. Det kgl. danske Kancelli. *Udtagen sag af brevsager 1800-1848. "Ritualsagen". Bilag til Kancelliskrivelse (23/1-*

JENS RASMUSSEN

1840) ang. Trykningen af Udkastet til et nyt Kirkeritual m.v. Heri sag nr. 299/1840-brevbog. Nr. H.22.

Steffens, Henrich: *Philosophiske Forelæsninger*, København 1803, udgivet 1968.

Thodberg, Christian: *Dåben og dåbsritualets historie*. Udg. af Kristoffer Garne og Peter Thyssen, Fønix, København 2017.

Ørsted, A.S.: *Af mit Livs og min Tids Historie*, 4. bd. København 1851-1857.